

A JOGRENDSZER EGY LEHETSÉGES MEGÚJÍTÁSI IRÁNYA

[DOI 10.35402/kek.2021.2.11](https://doi.org/10.35402/kek.2021.2.11)

Absztrakt

A planetáris tudat által megkívánt újfajta gondolkodás, a kreatív energiák alkalmazása, a közös cselekvés, a felelősség érvényesítése, a rugalmasság, sokféleség és a demokrácia érvényesítése nyilvánvalóan a hagyományostól eltérő jogi válaszokat indukál. A lehetséges válaszok között a reziliencia gondolata, eszközkénti alkalmazása egy lehetőség, policentrikus, adaptív rendszereket kialakítva az alkalmazkodás érdekében. Ennek a jogrendszerben is kell legyenek következményei. Ezek között az integrációt, a szubsidiaritást, az együttműködést, az elővigyázatosság elvének érvényesülését, a tervezés fontosságát, valamint az emberi jogok érvényesítését és ennek kapcsán a társadalmi részvétel elemeinek erősítését emeltük ki.

Abstract:

Planetary consciousness requires a new way of thinking, the use of creative energies, collective action, the implementation of responsibilities, flexibility, diversity and the realization of democracy. These all expect legal answers which are different from the traditional ones. Within possible responses the idea of resilience, and its use as an instrument is one option, creating polycentric, adaptive systems in order to be responsive. This must have consequences within the legal system. We underlined here integration, subsidiarity, cooperation, the implementation of precautionary principles, the importance of planning, also the special care for human rights and in line with this, the strengthening of the different elements of public participation.

A Budapest Club égisze alatt jelent meg a 'Kiáltvány a planetáris tudatról' (Kiáltvány 2001), amely egy új, teljesebb világkép felé kíván kormányozni minket. Nem tisztem és nem felelősségem, hogy a Kiáltvány mélységeire rámutassak, azt mások – nálam hivatottabbak – megtették, megteszik. A Kiáltvány fő motorja, László Ervin 44 éve is tisztán látta

a követendő utakat. Példaként a körforgásos gazdaságot hozom csak elő, ami az EU fő irányvonalaként 2015-ben jelent meg (most a legújabb változatra hivatkozom: Bizottság 2020), de amit László Ervin már 1977-ben mint a megfelelő utat írta le: „A lineáris termelési rendszer át lehet alakítani részlegesen cirkuláris, visszaforgatásos rendszerre, amelyben kevesebb többet termelünk” (László 1977:296). És sok más mellett a Szerző egyebek mellett ugyancsak áttekintette a hulladék-visszaforgatás, -hasznosítás igényét, a termékek tartósságát, amit – mint rendezen történik a meleg vízzel – most újra felfedezünk.

Jogászként azt keresem – azt kereshetem –, hogy a planetáris tudat felé való úton haladva milyen változások, milyen megújulás szükséges a jogban, hiszen – valljuk be – a jogi szabályozás jól működő vagy éppen kevésbé megfelelő keretei elő is segíthetik a Kiáltvány érvényesítését, de jelentős akadályai is lehetnek helyett. Nem kívánom a Kiáltvány egészét elemezni, hanem annak gondolataiból kiindulva, megpróbálok egy fontos választ megfogalmazni. Tehát nem törekszem teljességre, hanem kiemelnék az általam fontosnak tartott válaszok közül egyet – ami valójában önmagában is egy egész csokor –, hogy megosszam az olvasókkal.

A Kiáltvány következő pontjait tekintem vizsgálódásom számára kiindulási alapnak:

„6. Újfajta gondolkodás nélkül nincs felelősségteljes élet és cselekvés... Az igazi alkotóképesség nem bénul meg, amikor váratlan, szokatlan problémákkal kerül szembe, hanem nyíltan és előítéletek nélkül szembeszáll velük.

7. Korunk egyik alapkövetelménye a sokféleség megőrzése...”

Valamint a 10. pontot említem, amely a felelősségről és annak vállalásáról beszél, ebben az értelemben, a fejlődéshez, az egyenlőséghez és a méltósághoz való jog kérdéséről is.

A Kiáltvány mellett – a számos, László Ervin által jegyzett kötet sorából – egy régebbi írást (László 2008:24, 75) is hozzáteszek, gondolatmenetem jobb megalapozása érdekében. Ebből a kötetből két gondolatot emelek ki, sorrendben az első:

„A nemzeti, kontinentális és a globális kormányzati struktúrákat megreformálják vagy újakat alakítanak ki, az államformákat a demokrácia felé terelve, ami felszabadítja a hatalommal felruházott és egyre inkább tevékeny népesség kreatív energiáit”.

A másik gondolat mottója pedig 'Kilenc idejét-múlt hiedelem', amelynek egyike:

„3. A hierarchián alapuló rend ritkán tartható... A sikeres menedzserek már belátták a hajlékony struktúrák és a csapatmunka előnyeit, de a legtöbb társadalmi és politikai intézmény mindmáig a hagyományos hierarchiára épül. Nagyrészt ennek tudható be a nehézségük, körülményes és nem elég hatékony működésük”.

Összegezve a fenti, látszólag szétszórtan feleltetett gondolatokat, nézzük meg, mire is kellene választ keresni, ha a meglévő jogrendszer sem kívánjuk kihagyni a tudati fejlődésből:

- reakció az akár szokatlan problémákra,
- sokféleség,
- általában a felelősség gyakorlása,
- demokrácia,
- kreativitás,
- rugalmasság,
- emberi méltóság.

A hagyományos jogi válaszok e kihívásoktól jelentős mértékben eltérnek. Tradicionális, szigorú és merev struktúrák szolgálnak a jog válaszainak megteremtésére. Itt a szokatlan problémákra megszokott válaszokat adunk, amelyek egyre inkább elégtelenek. A sokféleség e szabályozási rendben nem átlátható, egységesíteni kell mindent, mert akkor lehet jobban nyomon követni a folyamatokat. Ez pedig gyakran együtt jár a hatalmi koncentrációval, centralizációval, a helyi és szakmai önkormányzatiság háttérbe szorulásával. A demokrácia sokat hangoztatott kérdés, de vajon mennyiben jelent tartalmi követelményt, avagy formális cselekvéseket? A rugalmasság mennyiben felel meg a jogbiztonság és kiszámíthatóság kérdésének? – természetesen hozzá, akkor, amikor a feltett kérdések, helyzetek sem modellezhetők számos esetben. A kreativitás hasonlóképpen szembehelyezkedik az ortodoxnak mondott nézetekkel. Az emberi méltóság értelmezése pedig még nagyon nehezen mozdul el a jó hetvenéves – ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1948-ból, az Emberi Jogok Európai Konvenciója 1950-ből származik – szerepekből, nehezen fogja át a természettel, környezettel való viszonyunkat, fogadja el,

hogyan az emberi méltóság ennek tisztázása nélkül nem érvényesíthető.

A lehetséges válaszok közül magam most egy még ma is inkább szlogenként, mintsem valós megoldási módként alkalmazott gondolatot emelek ki, a reziliencia gondolatát.

Kiindulásnak vegyünk hazai forrást, noha a fogalom alkalmazása a társadalomtudományban nem hazai eredetű (Bulla 2011:24-26): „Ökológiai szempontból a reziliencia egy ökoszisztémának az a képessége, hogy túrni képes megzavarását anélkül, hogy eközben minőségileg új állapotba kerülne. Fölhasználva ehhez ellenőrző, javító mechanizmusait, mintegy újjáépítve önmagát” (Xavier Cazorla et. al., 2007/2008).

Valamely társadalmi, gazdasági rendszer működését tekintve azonban e fogalom tartalma: az előrelátás képessége, az, hogy integrált terveket, forgatókönyveket tud készíteni a természeti környezet és a társadalom (civilizáció) együtt működésére, kölcsönhatásai elemzésére, (és így) veszélyei minimalizálására, várható következményei előnyösebbé tételére. Az ilyen rendszernek tehát nem szerkezete változatlan újjáépítésének képességét kell megőriznie, hanem azt, hogy „megtanulja” a változásokhoz való alkalmazkodást. Azt a képességét őrizze meg, hogy új, a hátrányok (következményeinek) csökkentését, egyszersmind az előnyök fölismerését és alkalmazását támogató működési szabályokat, ellenőrzési, visszacsatolási szervezeteket tud létrehozni (Bulla 2006).

A fenntartható fejlődés feltételeinek kialakításához, a fenntartható társadalmi modell eléréséhez jelenleg az egyik legfontosabb közvetlen célkitűzés a jelenlegi nem fenntartható folyamatok társadalmi tudatosulása, a változás szükségességének megértése, annak elfogadása, hogy elkerülhetetlen a fenntartható fejlődés elveinek, megközelítései érvényesítése a társadalmi-gazdasági fejlesztési programokban, a szociális problémák...

Most (is), azaz erős, szolgáló, védelmező, közszolgálati, – ne féljünk kimondani/leírni – állami intézmények léte/fenntartása iránti igény idején megint szükség mutatkozik a megközelítések, felelőségek, megoldási javaslatok és minták sokféleségére. Arra, hogy az intézményi innováció (reziliencia) is működjék”.

A reziliencia gondolatának mai elterjedését egy Nobel díjas közgazdásznak tudhatjuk be

elsősorban. Ő Elinor Ostrom, aki a társadalmi-ökológiai rendszerek (socio-ecological systems, SES) fenntarthatóságával foglalkozva a reziliencia mellett a policentrikusságra is felhívta a figyelmet. „Mi a SES? Olyan ökológiai rendszer, amely bonyolult módon illeszkedik egy vagy több társadalmi rendszerhez és egyben meghatározott azok által... Általánosságban, a társadalmi rendszereket úgy értelmezhetjük, mint kölcsönösen egymástól függő organizmusokat. ... Amikor a társadalmi és ökológiai rendszerek ennyire összefüggnek, az egész SES egy komplex, adaptív rendszer, számos alrendszert foglalva magában, amelyek egyben számos nagyobb rendszerbe is beleágyazódnak” (Anderies – Janssen – Ostrom 2004). A policentrikusság pedig elősegíti a rendszerek adaptív kapacitásának erősítését. Ostrom írja (Ostrom 1999:528): „A policentrikus rendszer alatt azt értem, hogy a polgárok képesek megszervezni nemcsak egy, hanem több kormányzó hatóságot különböző szinteken... A policentrikus rendszerek önmagukban és komplex adaptív rendszerek, anélkül is, hogy lenne egy domináns központi hatóság”.

E téren akár visszanyúlhatunk Schumacher klasszikusához is (Schumacher 1991:33, 35): „A bölcsesség azt jelenti, hogy a tudomány új irányt vesz: a szerves, a gyengéd, az erőszakmentes, az elegáns és szép dolgok felé... Mít kívánunk valójában a tudósoktól és a mérnököktől? Talán ezt válaszolnám: olyan módszerekre és felszerelésekre van szükségünk, amelyek elég olcsók ahhoz, hogy gyakorlatilag mindenki számára elérhetőek legyenek, kis léptékben alkalmazhatók, és összeegyeztethetők az ember alkotásigényével”.

Ostrom és szerzőtársai máshol írták (Anderies – Janssen – Ostrom 2004): „A reziliencia, amely hasonló koncepció, mint az erőteljesség (robustness), az ökológia által kifejlesztett gondolat (Holling 1973), és arra szolgál, hogy mérje azokat a változásokat vagy zavaró hatásokat, amelyek szükségessé teszik ahhoz, hogy átalakítsa az adott rendszert az egyik egymást erősítő folyamatból és rendszerből egy másfajta rendszerbe és folyamatba. ... A reziliencia elméletének legújabb folyamatai hangsúlyozzák az adaptivitás képességet, és a változás köreit, amelyek számos szinten keresztül érvényesülnek...”

Máshol (O'Brien – Pelling – Patwardhan 2012:563): „Reziliencia – A rendszer egészének és részeinek azon képessége, amellyel a veszélyeztető

jelenségek hatásait előre látja, elnyeli, azokhoz alkalmazkodik és helyreállítja magát, időben és hatékonyan, miközben megőrzi, helyreállítja vagy javítja saját alaprendszerét és lényegi funkcióit”. Ugyanitt (O'Brien – Pelling – Patwardhan 2012:453): „A társadalmi-ökológiai rendszerekben (amit úgy vizsgálunk, mint a különböző interaktív cselekvéseket az ember és a számára alapul szolgáló ökoszisztéma között) a reziliencia három tulajdonságot jelent: a változásnak azt a mennyiségét, amire a rendszer képes miközben fenntartja struktúráját és funkcióit; az újjászerveződés képességét; és azt, hogy milyen mértékben képes tanulási és adaptálási képességeket kialakítani”.

Többen és többféleképpen próbálják a reziliencia lényegét meghatározni. Ezek között egy másik, lényegében az eddigieknek megfelelő vonulat (Ostrom – Janssen 2004:246-247), immár a döntéshozatali rendszerek alakítására való újabb utalással: „Az olyan rendszereknél, amelyek valóban komplexek, szükség van arra, hogy megértsük a szervezés és újjászervezés eljárásait, beleértve az összeomlás esetét és azt, mi történik az összeomlást követően... A komplex adaptív rendszerek komplexitásának értékelésére szolgáló egyik koncepció a reziliencia. A rezilienciát úgy is meghatározhatjuk, mint a bomlásnak azon mértékét, amely ahhoz szükséges, hogy a rendszer a stabilitás egyik területéről egy másikba lépjen. ... A rezilienciát arra használták, hogy megértsék, miként lehet javítani a management rendszereket, hogy csökkenjen az ökoszisztéma sérülékenysége”.

A klímaváltozással foglalkozik ugyan, de szélesebb értelemben is elfogadható a következtetés (Hayes 2009:176-179): „Az adaptáció a kulcskérdés és nem a kezelés”. A reziliencia lényege tehát a válsághelyzetekhez való adaptáció, illetve a rugalmas reakció képessége, amely számos elemet foglal magába, a rendszerszemlélet, az elővigyázatosság, a kockázatmenedzsment, az alkalmazkodás, a rugalmasság, az együttműködés, a társadalom bevonása, a szubsidiaritás, az integráció, a komplex eszközrendszer, és adaptivitás, adaptivitás, adaptivitás, illetve új fogalmak, új elemek, mint a policentrikusság, ami ebben az összefüggésben változatosságot is jelent. Ismerős fogalmak, amelyeknek legfőbb újdonsága, hogy ilyen csoportosításban és összefüggésben jelennek meg, és ezért tűnnek esetleg idegennek.

Praktikusan szemlélve: „A fenntartható fejlődés megvalósulása hosszú távú, globális feladat.

A megvalósításhoz azonban szükséges a program szintjeinek meghatározása és a feladatok megfogalmazása a kisközösségek, a családok, sőt az egyes emberek szintjéig” (Szlávik 2005: 12).

A reziliencia számomra a fenntarthatóság egy megnyilvánulási, megvalósulási formája, talán a legfontosabb, hiszen célja az, amire eddig nem igazán, illetve csak korlátozottan gondoltunk – a váratlanra való felkészülés művészete vagy tudománya, amelynek eredménye, hogy megfelelően kezelni lehessen a helyzeteket. Ez különösen igaz az olyan esetekben, mint a már említett klímaváltozás, amelyre nézve egyre többen állítják, hogy megelőzni már nem lehet, mérsékelni is csak módjával, de ehhez kellene végre a közös elhatározás. Akkor pedig az alkalmazkodás lehetősége és készsége marad a járható út. A jog és igazgatás számára sincsenek megoldhatatlan vagy kezelhetetlen helyzetek, követelmények a rezilienciával kapcsolatosan, mert ha lennének, akkor értelmetlenné, megvalósíthatatlanná válna a rendszer. Számos jogi elvet, eszközt, intézményt sorolhatunk a reziliencia érdekkörébe, annál is inkább, mert a komplex adaptív rendszer kialakítása komplex intézményrendszert is jelent.

Kerekes Sándor a következő elvárásokat támasztaná a reziliens társadalom elé (Kerekes 2011:10): „A rugalmas, alkalmazkodni képes és ezért fenntartható, társadalmi-ökológiai rendszert a következők jellemzik:

- a diverzitás fenntartása és megőrzésének támogatása (biológiai, tájképi, gazdasági és társadalmi értelemben is),
- az ökológiai sokféleség ember általi „kontrolljának” korlátozása,
- a modularitás tisztelete (a csatlakozó rendszerek jobban viselik a sokkhatást),
- a tanulás, a társadalmi hálózatok és a helyileg kifejlesztett szabályok fontosságának felismerése és hangsúlyozása”.

Egyetérthetünk a holland szerzővel a környezetjogi szabályozás kapcsán: „A reziliencia’ a jogrendszer és a társadalom azon képességével kapcsolatos, ahogyan azok igazodnak a változó körülményekhez és azzal a móddal, amint a váratlant kezelik. Az adaptálódásnak ez a képessége különösen fontos a környezetjogban, hiszen a környezet és természeti erőforrásainak használata hosszú távú politikát igényel. A környezetjogban ennek megfelelően a jövő fejlődés bármilyen váratlan helyzetét

figyelembe kell venni... Ezen túl, a jogrendszer vagy a mértékrendelkezések elfogadása igényli a rugalmasságot. Ez nyomban felveti a kérdést, mennyi rugalmasságot visel el a rendszer, miközben ott a jogszerűség követelménye is. A cél, hogy megfelelő egyensúlyt érjünk el a rugalmasság és a jogbiztonság között. Ezen túlmenően pedig ott a kérdés, miként válaszolunk a komplexitás kihívására a jogi és társadalmi kérdésekben” (Rijswick 2012:7).

Néhány éve a ’Replika’ című társadalomtudományi periodika egy teljes tematikus számban foglalkozott a reziliencia kérdésével (Replika 2015). Az itteni cikkek egyikéből emelek ki egy-két gondolatot, lévén az a kormányzás módszertani megújulásáról értekezik (Chandler 2015:25-44). A szerző a kormányzási struktúrák, irányultságok alapjait vizsgálja, mégpedig két alapvető irányvonalat állapítva meg: az ’előrefelé’ irányuló kormányzást és a ’visszafelé’ irányulót, amelyek között a fő különbség abban rejlik, hogy egy kormányzati célt kívánunk-e megvalósítani, kevéssé figyelemmel a körülöttünk történőkre, avagy figyelemmel vagyunk a körülményekre, a változásokra. A konklúzió egyebek között: „A kormányzás tehát – a probléma megjelenésének pillanatától – ’visszafelé’ történik, nem pedig ’előrefelé’, vagyis nem valamilyen kollektív politikai cél megvalósítására törekszik. Ahhoz, hogy a megismerhetetlenség talaján állva lehetséges legyen a kormányzás, önreflexióra és rezponzivitásra van szükség egy gyorsan változó társadalomban, amelyben egyébként sem a piac, sem pedig az állam nem tűnik képesnek a szükséges változások irányítására” (Chandler 2015:41-42). A cikkben ezt még jobban is kiemeli, egyebek között aláhúzva: „A kormányzás alapját tehát már nem kínálati vagy célorientált instrumentális politika képezi, hanem sokkal inkább a már létező folyamatok és képességek felismerése, illetve az, hogy ezeket hogyan lehet a politikai gondolkodás részévé tenni” (Chandler 2015:36). A szerző egy sajátos fogalmat is alkalmaz: „A ’mindennapi demokrácia’ lényege a társadalmi kapcsolatok megerősítése, és nem sok köze van a képviselői demokráciához, ami azt feltételezi, hogy a ’kimenetekért’ a kormányok felelősek, míg a társadalomra mindössze az a feladat hárul, hogy néhány évente passzívan elszámoltassa őket. A ’mindennapi demokráciának’ nincs köze a ’felülről lefelé’ vagy az ’alulról felfelé’ történő kormányzáshoz, ehelyett a társadalom rezilienciájára épül, amely az egyszerű emberekben meglévő relacionális képességeket veszi alapul” (Chandler 2015:38).

Mindezek a jogrendszer általános megközelítésmódjának változását is igénylik, pontosabban a meglévő lehetőségek közötti átrendeződést. „Az adaptív jogrendszerek feltétlenül elismerik a magánstruktúrák fontosságát, mint a jog, kormányzás, adaptív kapacitás forrásait és helyét. Az adaptív jog policentrikus struktúrája magában foglalja a jog kormányzati szereplőinek multiplicitását és kiterjedését (pl. az állami és helyi önkormányzatok erős szerepét, a regionális, hibrid és kvázi-közigazgatási kormányzati intézményeket, a vitarendezés vegyes formáit), akárcsak a nem-kormányzati struktúrák szerepét. ... Az adaptív jog központi szerepe, hogy a különböző kormányzati szintek, funkciók, ökoszisztéma szintek és funkciók között megteremtse a kapcsolatokat, amely megköveteli a multimodalitást és a többszintűség együttesét” (Arnold – Gunderson 2014:10433, 10435).

Összevetve a jelen cikk elején mondottakat, majd ezekhez – legalábbis véleményem szerint – szorosan kapcsolódva a válaszok, módszerek, megoldási lehetőségek egy járhatónak tűnő útját – a rezilienciára gondolva – eljuthatunk egyes olyan lehetőségekig, lehetséges megoldásokig, amelyek valójában már ma is rendelkezésre állnak. Ezek között – legalábbis jogászai nézőpontból – elemezhetjük a jogintézményeket, az államszervezési kérdéseket, vagy csupán az elvi szintű, ugyanakkor azonban közvetlenebb gyakorlati megvalósítást igénylő intézményeket is. Az utóbbit választom, hiszen az elvekre alapozva lehet a további részleteket is legjobban fejleszteni. Milyen elvek is lehetnek segítségünkre?

- A fenntartható fejlődés gyakorlati megvalósításának legjobb általános eszköze az *integráció* – ilyen jelenik meg az EUMSZ (EUMSZ 2012) 11. cikkében is –, tehát az egységes szemlélet és annak megvalósítása. Voltaképpen a planetáris tudat gondolata is erre ösztönöz minket, az összefüggések felismerésére és ennek megfelelő cselekvésre.
- A *szubszidiaritás* jelenti a következő általános elvi követelményt, mint a megfelelően hatékony szint megtalálása, tehát nem a hierarchiák mentén, hanem az ésszerűség, hatékonyság mentén való gondolkodás.
- Az *elővigyázatosság* minden, a fenntartható fejlődéssel bármilyen szinten is kapcsolatba kerülő értelmezés általános sajátossága. Az elővigyázatosság – a tudományos

bizonytalanság létezésének elfogadásával és az ennek megfelelő cselekvés megengedésével – sokkal megnyugtatóbb eredményre vezet, mint a technikai megoldások mindenhatóságába vetett, megalapozatlan hit, amelyik bizonyosra veszi azt, hogy a 'fejlődés' majd megteremti a megoldás kulcsait is.

- Az *együttműködés* és az ezt szolgáló struktúrák felelnek meg a fentebb említett policentrikusság és multimodalitás elvárásainak, vagy másnéven a sokszínűség és rugalmasság elvárásainak. Amennyiben a hatáskörök megfelelő mértékben és arányban megoszlanak, illetve a cselekvésnek lehetőség szerint minél több útja alakul ki, akkor az egyes szintek és egyes cselekvések közötti koordináció, együttműködés különös magyarázatot nem igénylő szükségletté válik. A szervezetek sokféleségét is hozzájárulva az együttműködés iránti igény még fokozottabban jelenik meg. Az együttműködés megoldásainak és szintjeinek diverzifikációja egyebekben is alapvető összetevője a reziliens megoldásoknak, ahol lehetőség szerint a döntések konszenzuson alapulnak.
- Az alkalmazkodás, az adaptivitás nem jelenti az ötletszerűséget, sőt éppen ellenkezőleg, igényli az előre elhatározott, tervezett lépések világos rendszerét, mert az lehet a megfelelő kiindulási pont, a megfelelő viszonyítási alap. A *tervszerűség* ezért jelenik meg minden kortárs környezetvédelmi szabályozás ismérveként, a tervek folyamatos újraértékelésével, visszacsatolásával, az eredmények ellenőrzésével.
- Minden fent hivatkozott nézet kiemelten kezeli az *emberi jogok* értékét és különösen ezek eljárásjogi garanciáit, megvalósításukat. Nem csupán a fenntarthatósággal, környezettel kapcsolatos jogokra kell gondolnunk, hanem minden olyan jogra, amelyik lehetőséget biztosít a rugalmasság és adaptivitás mellett a jog kötelezettségi oldalának erősítésére is. Az emberi jogok és a velük együttjáró kötelezettségek együttesére kell kiemelt figyelmet fordítani, kiterjesztve az emberi méltóság kereteit is.
- Az emberi jogok közvetlenül fenntarthatósággal, környezettel kapcsolatos szeletek eljárásjogi garanciái között kiemelt szerepe

van a *társadalmi részvétel* minden pillérének – az Aarhus-i három plusz egy (információ, részvételi jogok, jogorvoslat és a részvételre képesítés) rendszerében (Aarhus 2001) gondolkodva, amely nem csupán a környezeti jogok érvényesítésében, hanem valamennyi emberi jog életében elsőrendű szerepet kap.

Felhasznált irodalom

- Aarhus 2001: 2001. évi LXXXI. törvény a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáféréstől, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény kihirdetéséről.
- Anderies, John M. – Janssen, Marco A. – Ostrom, Elinor: A Framework to Analyze the Robustness of Social-ecological Systems from an Institutional Perspective, *Ecology and Society*, 2004, vol. 9 no. 1, Art. 18. <http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss1/art18> az internetes elérhetőségnél oldalszám nem szerepel. <https://doi.org/10.5751/ES-00610-090118>
- Arnold, Craig Anthony (Tony) – Gunderson, Lance H.: Adaptive Law and Resilience Legal Studies Research Paper Series Paper No. 2014-04, University of Louisville Law, *Environmental Law Reporter* 5-2013, 10433., 10435
- Bizottság 2020: A Bizottság Közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának A tisztább és versenyképesebb Európát szolgáló, körforgásos gazdaságra vonatkozó új cselekvési terv COM/2020/98 final.
- Bulla Miklós 2011 Sokféleség és sérülékenység, A resilience képesség társadalmi interpretálása. In *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei*. Szerk. Tamás Pál – Bulla Miklós. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Chandler, David 2015 A neoliberalizmuson túl: reziliencia, a komplexitás kormányzásának új módja, *Replika* – 94 (2015/5. szám): 25-44.
- EUMSz: Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, OJ C 326, 26.10. 2012:47-390.
- Hayes, Peter: Resilience as Emergent Behavior. *Hastings West-Northwest Journal of Environmental Law and Policy*, vol, 15, no 1, winter, 2009:176-179.
- <https://www.slideshare.net/exopolitika/the-manifesto-on-planetary-consciousness-club-of-budapest-erwin-laszlo-52429645?fbclid=IwAR03b0BGYPzT19zC3dvAAkjf1cTnXii8P1To5E58E1FTul-i2xPlvcXRBS0>
- Kerekes Sándor 2011 Fenntarthatóság és társadalmi felelősség – A globalizálódó világ megoldatlan problémái, *Magyar Bioetikai Szemle*, (1.) 10.
- Kiáltvány 2001* The Manifesto on Planetary Consciousness (Drafted by Ervin Laszlo and the Dalai Lama and adopted at a meeting at the Hungarian Academy of Sciences in Budapest on the 15th of September 2001).
- László Ervin 2008 *Világ váltás – a változás harmonikus útja*. Budapest, Nyitott Könyvműhely
- László, Ervin 1977 *Goals for Mankind. A report to the Club of Rome*, London.
- O'Brien, Karen (Norway) – Pelling, Mark (UK) – Patwardhan, Anand (India): Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 8. *Toward a Sustainable and Resilient Future*, Coordinating Lead Authors: Karen O'Brien (Norway), Mark Pelling (UK), Anand Patwardhan (India): Cambridge University Press Information on this title: www.cambridge.org/9781107607804 © Intergovernmental Panel on Climate Change 2012:563.
- Ostrom, Elinor – Janssen, Marco A.: Chapter 13: Multi-level Governance and Resilience of Social-Ecological Systems in Max Spoor ed. *Globalisation, Poverty and Conflict*. Kluwer Academic Publishers, 2004:246-247.
- Ostrom, Elinor: Coping with tragedies of the commons. *Annual Review of Political Sciences* 1999. vol. 2, letöltve: www.annualreviews.org <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.493>
- Replika 2015, 94. szám. Online: <http://www.replika.hu/replika/94>
- Rijswijk van, Helena F.M.W. 2012 The Road to Sustainability: How Environmental Law Can Deal with Complexity and Flexibility. *Utrecht Law Review*, Volume 8, Issue 3 (November) 2012:7. <https://doi.org/10.18352/ulr.202>

Schumacher, Ernst F. 1991 *A kicsi szép*. Budapest, KJK.

Szlávik János 2005 Fenntartható fejlődés vagy növekedés? (Konferenciakötet fejezet) in *Gazdasági növekedés Magyarországon*. Szerk.: Dombi Ákos. Műegyetemi Kiadó, Budapest, online: <http://www.gupt.bme.hu/pdfs/szlavik.pdf>

Bándi Gyula, DSc, tszv. egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Környezetjog- és Versenyjog Tanszék, az Alapvető Jogok Biztosának a Jövő Nemzedékek Érdekeinek Védelmét Ellátó Helyettese. Publikációk: <https://mtmt.hu/> (bandi.gyula@jak.ppke.hu)